

В. В. Маршицька, І. Ю. Болтаєвський

Примусові робітники з Київщини у системі економічної експлуатації Третього Рейху (1942–1945 рр.)

У статті досліджується проблема примусових робітників Третього Рейху, охарактеризовано основні форми і методи економічної експлуатації населення України періоду нацистської окупації; з'ясовано мету організації вивозу цивільного населення на роботу до Третього Рейху, місце, роль та форми експлуатації оstarбайтерів у економіці Третього Рейху.

Ключові слова: оstarбайтер, економічна експлуатація, нацистська окупація, трудова мобілізація.

В статье исследуется проблема принудительных рабочих Третьего Рейха, охарактеризованы основные формы и методы экономической эксплуатации населения Украины периода нацистской оккупации; выяснены цель организации вывоза гражданского населения на работу в Третий Рейх, место, роль и формы эксплуатации оstarбайтеров в экономике Третьего Рейха.

Ключевые слова: оstarбайтер, экономическая эксплуатация, нацистская оккупация, трудовая мобилизация.

In this paper the problem of forced laborers of the Third Reich, describes the basic forms and methods of economic exploitation of the population during the Nazi occupation of Ukraine, clarified the purpose of export of civilians to work in the Third Reich, the place, role and forms of exploitation Ostarbeiteren in the economy of the Third Reich.

Key words: Ostarbeiter, economic exploitation, Nazi occupation, labor mobilization.

Сучасний стан світової економіки характеризується інтенсивним рухом трудових ресурсів, який не має кордонів, причому здійснюється він без тиску з боку держав. За час Другої світової війни у Третьому рейху примусово працювало приблизно 9–10 млн робітників із 26 європейських держав. Понад два мільйони таких невільників було доставлено з території сучасної України. На міжнародному військовому процесі в Нюрнберзі націонал-соціалістична "програма рабської праці" була одним із чотирьох головних пунктів звинувачення проти провідних німецьких політиків та промисловців і кваліфікувалася як злочин проти людства.

Мільйони невірників із Радянського Союзу після повернення на Батьківщину не тільки не зустріли якогось співчуття, фінансової підтримки, але багато хто з них на довгі роки знову стали жертвами репресій. Перебуваючи під підозрою і звинувачувані в колабораціонізмі, вони були суттєво обмежені в громадянських правах і свободах: їм заборонялося проживати у столичних містах, вони мали проблеми з отриманням паспортів, роботи, освіти, зате першими ставали об'єктом примусових трудових мобілізацій, тривалий час перебували під постійним наглядом внутрішніх органів, проходячи принизливі процедури фільтраційних перевірок. Усі ці обставини змушували колишніх примусових робітників довгі роки приховувати своє невірницьке минуле навіть від найближчих родичів.

Історія примусових робітників Третього Рейху, тривалий час замовчувана, витіснена з офіційної пам'яті, на початку 90-х рр. минулого століття стала активно включатися до створення "нового", "нерадянського" бачення подій Другої світової війни. Велика група її учасників, що переслідувалися нацистським і сталінським режимами, отримали нарешті належну увагу як істориків, так і політиків. Зміни у ставленні до колишніх оstarбайтерів не обмежувалися лише сферою меморіальних практик. Значно більшою мірою вони вилилися у цілком конкретні результати у сфері економічної та соціальної політики. Не останню роль у прискоренні цього процесу відіграли гуманітарні виплати уряду ФРН та Австрії колишнім примусовим робітникам. Були створені громадські організації оstarбайтерів та в'язнів нацистських концтаборів.

Верховна Рада України у 2000 р. ухвалила закон "Про жертви нацистських переслідувань", де визначені правові, економічні та організаційні засади державної політики стосовно цієї категорії громадян, гарантовано їх захист і збереження пам'яті про них. Проте у політичних позиціях організацій колишніх оstarбайтерів, як і в змісті Закону, залишилося чимало застарілих ідеологічних рудиментів.

Саме тому дослідження проблеми "Примусові робітники з Київщини у системі економічної експлуатації Третього Рейху (1942–1945 рр.)" є актуальним.

Предмет дослідження: форми і методи, що були застосовані нацистською окупаційною владою та її поплічниками при економічному пограбуванні України.

Об'єкт дослідження: період нацистської окупації України періоду 1941–1944 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1941–1944 рр.

Територіальні межі охоплюють Київську область Української РСР у її адміністративних кордонах 1941 р.

Мета дослідження полягає у проведенні комплексного аналізу процесів економічної експлуатації цивільного населення окупованої нацистами Київщини.

Основні завдання дослідження: проаналізувати стан і ступінь дослідження обраної теми в історіографії, визначити рівень і повноту її джерельного забезпечення; охарактеризувати основні форми і методи економічної експлуатації населення України періоду нацистської окупації; визначити органи і установи окупаційної влади, що відповідала за організацію економічного пограбування України; з'ясувати мету організації вивозу цивільного населення на роботу в Третій Рейх; назвати місце, роль та форми експлуатації оstarбайтерів у економіці Третього Рейху.

Минуле ХХ ст. стало для України століттям депортацій. Упродовж 20–40-х рр. виселялися родини "куркулів" і "ворогів народу", здійснювалися постійні мобілізації робочої сили на індустриальні новобудови Радянського Союзу, періодично проводилися "примусові міграції" населення певних національностей: німців, поляків, татар, греків. Регулярні упереджувальні виселення "небажаних" стали дієвим методом "упокорення" новоприєднаних після 1939 р. територій СРСР.

Друга світова війна стала піком трудових мобілізацій та примусових переселень народів, котрі суттєво змінили етнічну карту України. За неповні два з половиною роки понад два мільйони невідьників з території сучасної України було доставлено до нацистської Німеччини. Приблизно 20 000 осіб щотижня прибувало до Рейху. Починаючи з весни 1942-го, відправка товарняків, набитих робочою силою для відбудови "вільної Європи", вже втратила фальшивий пропагандистський блиск і стала постійним жахом для населення окупованих територій.

Незважаючи на масштабність цього явища, інтерес до вивчення примусової праці формувався повільно. У Радянському Союзі основною темою в дослідженнях історії Великої Вітчизняної війни була перемога над Третім рейхом. Праця ж мільйонів громадян СРСР у нацистській Німеччині згадувалася хіба що в контексті злочинів окупантів, без подальшого заглиблення в деталі проблеми. Переможна Велика Вітчизняна війна стала на тривалий час центральною складовою частиною суспільної радянської

свідомості й продовжує займати важливе місце в політиці пам'яті держав, що виникли після розпаду СРСР. У повоєнній Німеччині, як ФРН, так і НДР, політична історія націонал-соціалізму, успіхи та невдачі Вермахту були пріоритетними у дослідженнях Другої світової війни, а про використання мільйонів іноземних робітників у економіці Рейху та масові вбивства у концтаборах писалося мало.

На похвалення досліджень комплексу примусової праці з середини 1980-х рр. вплинула низка чинників. У цей час відбулася зміна поколінь, і до активної політики прийшла нова генерація, яка не пережила війну й, відповідно, не мала тягаря особистої відповідальності. З іншого боку, не припинялися постійні вимоги держав, чиїх громадян примусово вивозили на роботу в Німеччину, щодо відшкодування за їх рабську працю в Рейху. За цих обставин з новою силою відновилася дискусія щодо розширення кола жертв націонал-соціалістичного переслідування та їх моральних і юридичних прав. "Критичний поворот" в історичній науці, що характеризувався похваленням інтересу до проблем людини, сприяв активізації міждисциплінарних студій "жертв" воєнних конфліктів, а не лише "героїв". Як наслідок – нині проблема примусової праці часів націонал-соціалізму є чи не найбільш дослідженою в німецькомовній історіографії й продовжує зберігати стійкий інтерес у фахівців.

З розпадом Радянського Союзу, демократизацією суспільства на пострадянському просторі у науковців з'явилася можливість доступу до нових джерел. Це пов'язане як з припиненням терміну таємності документів часів Другої світової війни, так і цілеспрямованим розсекреченням фондів радянських архівів. Такі обставини сприяли розв'язанню цілого комплексу нових питань стосовно організації й проведення репатріації та повоєнній долі колишніх примусових робітників з СРСР. Поява у світовому співтоваристві України як незалежної держави викликала політичну необхідність до відродження національної історії, й відповідно, створення власної версії подій Другої світової війни, виокремлення української складової проблеми оstarбайтерів.

Напередодні нападу на Радянський Союз і під час стрімкого просування Вермахту вглиб СРСР нацистське керівництво не планувало застосовувати в промисловості Німеччини робочу силу з окупованих територій (у тому числі й з України). Навпаки, розроблялися плани масового знищення мільйонів місцевих жителів (генеральний план "Ост"), щоб очистити територію для розселення німецьких колоністів. Ця концепція домінувала до

осені 1941 р., доки не змінилася воєнна ситуація й короткочасна військова кампанія не переросла в позиційну війну на витривалість. Тепер німецька економіка мусила значно збільшити свої потужності. Залучення трудових ресурсів із західноєвропейських країн (Франція, Нідерланди, Данія тощо) не вирішило проблему нестачі робочої сили. Залишалися тільки робітники з Радянського Союзу, які могли надалі дати дійсне розвантаження для економіки Німеччини. Але проти цього виступало нацистське керівництво країни, зокрема шеф поліції безпеки та СС Г. Гімmlер, який висловлювався проти надання роботи "росіянам" у Рейху через расові застереження та міркування національної безпеки.

Наприкінці осені 1941 р. натиск промисловців, у першу чергу власників вугільних шахт Рурського басейну, щодо необхідності використання праці радянських військовополонених змусив нацистське керівництво піти на поступки. Рішення з'явилося в результаті тривалої суперечки, і в жовтні та листопаді 1941 р. було затверджене А. Гітлером і Г. Герінгом в основному комплексі першочергових заходів. Генеральний уповноважений із чотирирічного плану Г. Герінг так визначив місце робітників зі Сходу в промисловості Рейху: "Кваліфіковані робітники-німці повинні займатися виробництвом озброєнь; гребти лопатою й довбати каміння – не їхнє завдання, для цього є росіяни". Його директива від 7 листопада 1941 р. у загальних рисах визначила правовий статус цивільних робітників з окупованих територій Радянського Союзу, який мало чим відрізнявся від статусу полонених червоноармійців. Коротко суть цього документа можна окреслити такими словами: використання росіян – "так", але максимальна експлуатація, найгірше харчування й ставлення. За незначні порушення – смертна кара [1].

Після цього зацікавлені установи у Рейху були переконані: проблема робочих рук – вирішена. Надії німецьких промисловців у першу чергу покладалися на мільйонну армію радянських військовополонених. Насправді виявилось, що більшість в'язнів вже загинула у таборах на Сході, й залишилася незначна кількість працездатних, яких можна було б транспортувати. Загалом із 5,7 млн радянських військовополонених, які впродовж усієї війни потрапили до рук німців, померло 3,3 млн

Замість технологічно відносно простого застосування праці військовополонених німецькі відповідні установи на окупованих територіях СРСР тепер мусили переходити до вербування цивільних робітників.

З перших днів окупації в Україні примусова праця вводилася у систему. 5 серпня 1941 р. рейхсміністр окупованих східних областей А. Розенберг видав розпорядження про обов'язкову трудову повинність для цивільних громадян віком від 18 до 45 років. Це ж рішення "про впровадження обов'язку праці у зайнятих місцевостях" підтверджувалося рейхскомісаром України Е. Кохом указом від 21 листопада 1941 р. [2].

Поступово одним із найважливіших профілів підкупаційного життя стали арбайтсамти, або установи праці, біржі праці, як їх ще називали – органи одночасно окупаційної влади та загальнонімецької служби праці. У кожному великому обласному, районному місті були створені подібні установи, завданням яких було взяти на облік усе працездатне населення. Хоча, скажімо, у Києві перша біржа праці була організована з ініціативи міської управи на чолі з професором О. Оглобліним і розташовувалася спочатку в приміщенні школи № 20 по вул. Покровська, 2. Це була якраз спроба налагодити життя городян, дати раду безробіттю, тому міська управа почала організовувати робочі місця (переважно з упорядкування території міста й комунальних підприємств). В оголошенні, опублікованому в газеті "Українське слово", безробітних запрошували з'явитися на біржу праці, де "щодня можна дістати роботу за зарплату" [3].

У другій половині жовтня 1941 р. тон оголошень змінився, розпочалася активна кампанія примусової реєстрації безробітних, центром якої стала інша біржа праці (підконтрольна окупаційній владі), розташована у приміщенні Художнього інституту за адресою: Вознесенський узвіз, 20. До кінця жовтня тут пройшли реєстрацію 55 тис. безробітних (65 відсотків із них становили жінки), з яких майже 6 тис. отримали роботу.

На підставі наказів військового комісара Києва Ебергарда усі безробітні кияни були зобов'язані щотижня з'являтися до біржі праці для реєстрації й виконувати будь-яку роботу незалежно від кваліфікації, про зарплату тепер уже не згадувалося.

Очевидно, потік добровольців швидко припинився, бо наприкінці осені 1941 р. окупаційні установи почали застосовувати різні примусові засоби, щоб поставити на облік місцеву робочу силу. До цього у Києві залучалися районні адміністрації міської управи, а згодом і поліція. "Прохання вжити негайних заходів, щоб зареєструвати на біржі праці всіх безробітних чоловіків, особливо всіх фахових робітників". З такою вимогою звертався на початку грудня 1941 р. до голови Київської міської управи Д. Багазія

комісар Ебергард. "Усі незареєстровані повинні бути доставлені до біржі праці за допомогою міліції в супроводі кербудинку" [4].

Окрім реєстрації працездатних, для отримання достовірних даних про трудові ресурси в усіх містах і селах України наприкінці 1941 р. розпочався перепис населення. Результати перепису населення Києва, який завершився навесні 1942 р., показали, що потенціал робочої сили в окупованому місті значно скоротився внаслідок мобілізації чоловічого населення до армії, радянську евакуацію й репресивні дії німецьких спецслужб та каральних органів (у тому числі й розстріли цивільного населення у Бабиному Яру). На 1 квітня 1942 р. у Києві було зареєстровано 352 139 осіб, тобто вдвоє менше, ніж до війни. Аналіз вікового складу показує, що різко зменшилася кількість населення саме працездатних вікових категорій. Кияни віком від 15 до 55 років становили всього 23 % (81 639) від загальної кількості мешканців, причому чоловіки – лише 7 % (25 240). Найчисельнішу групу серед працездатних становили підлітки віком від 15 до 19 років (29 994).

Найменше осіб, як чоловіків, так і жінок, виявилось у віковій групі від 30 до 50 років (4 121). І майже в усіх вікових категоріях жінки вдвічі перевищували кількість чоловіків, а в окремих випадках – втричі (від 25 до 29 років) і вп'ятеро (від 20 до 24 років).

Інакше виглядала демографічна ситуація в Київській області. Порівняння даних переписів населення області 1939 та 1942 рр. свідчать: майже 84 % жителів сільських районів Київщини залишилися на окупованій території. За даними перепису населення, у Києві 1939 р. мешкало 846 724 осіб. Не вдалося знайти інформацію про віковий склад населення по всіх районах області. Обчислення за даними громадських господарств Переяславського району свідчать, що на початок березня 1942 р. населення віком від 16 до 55 років становило 44 % від загальної кількості жителів цього району. Отже, можемо припустити, що в селах Київської області потенціал робочої сили був набагато більшим, аніж у містах, зокрема у Києві. Проте із самого початку вербувальної кампанії ставка робилася на кваліфікованих промислових робітників міст, а не працівників сільського господарства. У подальшому ж відомості переписів використали окупаційні установи для корегування стратегії набору робочої сили до Німеччини.

Таким чином, напередодні війни Німеччиною не було вироблено єдиної концепції стосовно використання трудових ресурсів окупованих територій. З одного боку, розроблялися масштабні плани економічної експлуатації захоплених територій, з іншого –

нацистське керівництво втілювало у життя ідеї расової теорії, і в Україні проходили акції знищення єврейського населення, представників більшовицької партії, під час яких сотні тисяч осіб працездатного населення були вбиті. Одночасно окупаційна влада мусила розпочати вивезення робочої сили до Німеччини, і саме це завдання згодом стало домінуючим у політиці окупантів.

Порівняно з іншими захопленими радянськими територіями з українських земель було вивезено найбільше трудових ресурсів для економіки Третього рейху. Київщина з розвиненою промисловістю й зручною транспортною мережею опинилася у центрі інтересів чиновників відомства Ф. Заукеля. Майже 8 % населення її міст і сіл було депортовано на примусові роботи. Київ як вузлова залізнична станція став ще й важливим пересильним пунктом на шляху транспортування робочої сили за кордон. Перші потяги з України взимку 1942 р. склалися переважно з в'язнів таборів для радянських військовополонених та жителів великих промислових міст. Набору "добровольців" сприяли початкові успіхи німецької армії на фронтах, невизначеність подальшої ситуації, голод і безробіття в окупованих містах, активна агітаційна кампанія в поєднанні з інформаційною ізоляцією. У мотивації дій людей переважали не стільки політичні уподобання, як потреба елементарного виживання. Коли ж навесні 1942 р., згідно з новим курсом воєнної економіки Німеччини, потрібно було радикально збільшити кількість завербованої робочої сили, то без насильства неможливо було виконати це завдання. Найбільш "успішними" стали акції весняно-літнього вербування 1942 р. та мобілізація працездатних навесні 1943 р. Відступ з України ворожих армій також супроводжувався масовими депортаціями під приводом евакуації населення з зони бойових дій.

Аналіз статистичних даних вказує на те, що, незважаючи на схожі методи й заходи окупаційної влади, у кожній адміністративній одиниці Київської області ситуація з вивезенням мала свою специфіку. На результати мобілізаційної політики відчутно впливали економічні, політичні та демографічні чинники, а іноді випадковий збіг обставин, який в умовах нестабільного воєнного суспільства іноді набував вирішального значення. Відповідно й структура депортованого населення мала неоднорідний склад, бо разом із працездатними категоріями вона охоплювала дітей і людей похилого віку. Просте порівняння підсумкових даних показує, що селян серед депортованих було майже вдвічі більше, ніж

жителів міст. І соціально-демографічна, й соціально-територіальна структури вивезеного населення свідчать, що серед вивезених із Київської області переважали некваліфіковані працівники або ті, хто мав досвід тільки сільськогосподарських робіт.

Перегляд існуючих на сьогодні статистичних матеріалів дає підстави стверджувати, що до цифри 2,4 млн депортованого з України до Німеччини населення, якою оперують вітчизняні історики, не включені дані про кількість вивезених киян.

На обставини перебування наших співвітчизників у Рейху основний вплив справила суперечність між гострою потребою у трудових ресурсах та ідеологічними стереотипами нацистів стосовно зараженого більшовизмом, "расово неповноцінного" населення захоплених територій СРСР. З одного боку, на думку сучасних німецьких істориків, використання іноземної робочої сили мало вирішальне значення для функціонування економіки Третього рейху в роки війни. Присутність мільйонів рабів також відіграла важливу ідеологічну роль, оскільки, по суті, в очах партійних нововладців свідчила про успіхи націонал-соціалістичної політики. З іншого – до оstarбайтерів були запроваджені дискримінаційні обмеження їх соціальних та політичних прав, жорстокі форми експлуатації на підприємствах Німеччини. І хоча впродовж війни законодавство щодо "східних робітників" під тиском політичних та економічних чинників зазнавало постійних змін, усе ж оstarбайтери продовжували залишатися найбільш гнобленою й безправною категорією іноземних робітників у Рейху. Вони жили в найгірших умовах, отримували найменшу норму харчування, виконували брудну й фізично найтяжчу роботу. Серед оstarбайтерів налічувалася найбільша кількість жінок (понад 50 %) і неповнолітніх.

В українському суспільстві продовжує існувати чимало стереотипних оцінок цього явища, сформованих ще понад півстоліття тому. Так само й вітчизняна історична наука не має відповіді на багато запитань, хоча масштаби подій заслуговують на більшу увагу істориків. Одержимість цим минулим, якого неможливо уникнути, не зменшується, а навпаки, зростає. Тобто фаза дійсного осмислення цих подій ще тільки почалася.

Література

1. Гальчак С. На узбіччі суспільства: доля українських "оstarбайтерів" (Поділля, 1942–2007 рр.) / С. Гальчак. – Вінниця : Поділля, 2009. – 768 с.

2. Коваль М. "Остарбайтери" України – раби Гітлера, ізгої Сталіна / М. Коваль // Політика і час. – 1998. – № 9, 10.

3. Гальчак С. Д. "Східні робітники" з Поділля у Третньому райху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С. Д. Гальчак. – Вінниця : "Книга-Вега" ВАТ "Віноблдрукарня", 2003. – 344 с.

4. Лапан Т. Усні історії галичан-остарбайтерів: специфіка примусового досвіду / Т. Лапан // Схід / Захід : іст.-культ. зб. / Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських та ін. – Х., 2008. – Вип. 11–12 : Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіяx: теорія і практика досліджень / за ред. В. Кравченко, Г. Грінченко. – С. 198–235.

5. Меляков А. В. До розширення джерельної бази досліджень з історії депортації населення України до Німеччини у 1941–1944 рр. / А. В. Меляков / Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 132–145.

6. Анголенко В. Пошта в Україні за німецької окупації: маловідомі факти / В. Анголенко // Український філателістичний вісник. – 1998. – № 2, 3. Джерела та література.

7. Анголенко В. Пошта в Україні за німецької окупації: маловідомі факти / В. Анголенко // Український філателістичний вісник. – 1998. – № 2, 3. Джерела та література.

8. Вронська Т. В. Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки / Т. В. Вронська // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 125–142.

9. Пастушенко Т. Репатріація українських "остарбайтерів" на батьківщину: 1944–1947 рр. / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 123–136.

10. Лапан Т. Порівняльний аналіз становища українців дистрикту Галичина і рейхскомісаріату Україна на роботах в Німеччині під час Другої світової війни / Т. Лапан // Ефективність державного управління : зб. наук. праць Львівського регіонального ін-ту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України / за заг. ред. А. О. Чемериса. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2008.

11. Пастушенко Т. Основні етапи депортації цивільних робітників з Києва та Київської області до Німеччини у 1942–1944 рр. / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 2. – С. 310–324.

12. Пастушенко Т. Сучасна історіографія українських "остарбайтерів": політичний контекст і методологічні новації / Т. Пастушенко // Історія та історіографія в Європі : зб. наук. праць / редактори: С. Стельмах, Г. Хаусман. – К. : УНІСЕПВ, 2003. – Вип. 1–2. – С. 215–220.